

Kartläggning av utbildningsutbud och kompetensbehov inom naturturismbranschen

Foto: Pixabay.com

Ylva Jonsson, forskningsassistent
Sveriges Lantbruksuniversitet
Institutionen för stad och land

Innehåll

Inledning.....	3
Metod.....	3
Utbildningar för blivande naturturismaktörer	5
Utbildningar för aktiva naturturismaktörer	8
Exempel utanför Sverige.....	9
Kompetensbehov hos rådgivningsaktörer.....	10
Företagskunskap	11
Kommunikation.....	11
Kombinationen	11
Sammanfattning och slutsatser.....	12
Bilaga 1 Kort beskrivning av universitets- högskole- och folkhögskoleutbildningar med ämnen inom samtliga kategorier.....	14
Bilaga 2 Identifierade gymnasieutbildningar	16
Bilaga 3 Intervjufrågor till rådgivare inom naturturism.....	20

Inledning

Denna rapport görs på uppdrag av Landsbygdsnätverkets arbetsgrupp för naturturism¹, som har det övergripande uppdraget att initiera och genomföra aktiviteter för att stärka naturturismföretagares konkurrenskraft. *Naturturism* har ingen officiell definition men Naturturismgruppen föreslår, i linje med turistforskningsinstitutet ETOUR² att "Naturturism omfattar människors aktiviteter när de vistas i naturområden utanför sin vanliga omgivning".

Med utgångspunkt i tidigare utförda studier³ har naturturismgruppen prioriterat ett antal ämnen som bör ingå i en naturturismutbildning. Syftet med denna rapport är att, utifrån naturturismgruppens prioriterade ämnen, kartlägga det svenska utbildningsutbudet inom naturturism samt undersöka kompetensutvecklingsbehovet hos aktörer som arbetar med rådgivning inom naturturism. De ämnen som gruppen prioriterat är:

- värdskap, språk, kommunikation/pedagogik/naturvägledning/guidekunskap, psykologi, första hjälpen,
- marknadsföring, affärsmässighet, företagande, personalledning, turismutveckling, digitalisering⁴
- viltvård, naturvård, lagar, allemansrätten, vildmarksliv och naturkunskap.

Ämnena har för denna undersökning delats in i tre kategorier som benämns *kommunikation, företagskunskap* respektive *natur och vildmark*.

Denna rapport består av fyra delar:

Utbildningar för blivande naturturismaktörer: En kartläggning av heltäckande utbildningar i Sverige för blivande naturturismaktörer, utifrån prioriterade ämnen.

Utbildningar för aktiva naturturismaktörer: En genomsökning av tillgången på kompletterande utbildningar i Sverige utifrån de prioriterade ämnena.

Exempel utanför Sverige: En utblick i vilken typ av utbildningar andra länder erbjuder inom området.

Kompetensbehov hos rådgivningsaktörer: Resultatet från en kvalitativ intervjuundersökning om rådgivningsaktörers upplevelser av kompetensbehov i sin egen bransch.

Metod

Kartläggningen av utbildningsutbudet utgår i första hand från de utbildningar som nämns Tillväxtverkets kartläggning av utbud och efterfrågan inom naturturism (2017) samt Naturvårdsverkets enkätundersökning om kvalificerade utbildningar inom friluftsliv (2015). Utöver det har jag gjort ytterligare en genomsökning: För att få en komplett kartläggning av utbildningsutbudet i Sverige har samma uppsättning sökord använts på samtliga utbildningsnivåer. Sökorden är *naturturism; turism; guide; äventyr; fjäll; friluftsliv*. Samtliga utbildningar som gett träffar på dessa sökord har behandlats i en översiktlig undersökning av beskrivning och kursplan/programplan/ramscheva eller motsvarande. De som bedöms vara irrelevanta tas inte upp i denna rapport.

¹ Gruppen benämns nedan i rapporten som *Naturturismgruppen*.

² <https://www.miun.se/etour/>

³ **Landsbygdsnätverket 2017**, arbetsmaterial: "Studie om naturturismens entreprenörer del 1"

Landsbygdsnätverket 2016: "Förstudie till behovsanalys över naturturismutbildningar – Kompetensbehov och utbud av naturturismutbildningar"

Naturvårdsverket 2015: "Nationell enkät om kvalificerade utbildningar inom friluftsliv"

Tillväxtverket 2017: "Utbud och efterfrågan inom naturturism – en fördjupning" (Arbetsmaterial).

⁴ Digitalisering definieras här som användning av digitala verktyg i flera delar av verksamheten såsom marknadsföring, administration och kommunikation.

De sökmotorer som har använts är:

För universitet-/högskoleutbildningar www.antagning.se: Den officiella webbplatsen för anmälan till universitet och högskolor i Sverige. Bedrivs av Universitets- och högskolerådet, UHR.

För folkhögskoleutbildningar www.folkhogskola.nu : Sveriges folkhögskolors gemensamma webbplats. Produceras av Folkhögskolornas informationstjänst, FIN.

För YH-utbildningar www.yrkeshogskolan.se : Myndigheten för yrkeshögskolan, MYH, webbplats för utbudet av aktuella YH-utbildningar.

För gymnasieutbildningar: www.gymnasieguiden.se och www.gymnasium.se : Dessa sökmotorer drivs av privata aktörer och tillhandahåller enligt uppgift en komplett databas över utbildningar på samtliga gymnasieskolor⁵. Jag har använt mig av dessa sökmotorer eftersom skolverkets egen sökfunktion inte varit tillfredsställande.

För utbildningar som drivs av andra aktörer: Studieförbundens egna sökmotorer www.medborgarskolan.se; www.studieframjandet.se; www.abf.se www.sv.se (studieförbundet vuxenskolans); www.sensus.se www.folkuniversitetet.se samt en översiktlig sökning på www.kurser.se. Utbildningar som har nämnts vid samtal med rådgivare och andra har också behandlats.

Eftersom beskrivningarna av utbildningarna varierar i omfattning har studien tvingat fram en viss personlig tolkning. Många folkhögskolor har till exempel ingen detaljerad kursplan eller dylikt och därför har jag behövt göra bedömningen utifrån en översiktlig beskrivning. Det kan därför inte uteslutas att ämnen som i denna rapport påstås saknas kan finnas med i en utbildning utan att nämnas explicit i beskrivningen.

Undersökningen av utbudet av naturturismutbildningar utomlands har på grund av bristande tidsresurser inte kunnat göras lika systematiskt som kartläggningen av svenska utbildningar. De fem geografiska avgränsningarna Norge, Skottland, Nya Zeeland, Australien och Kanada har valts ut i samråd med Per Sonnvik på CNV. Dessa områden har valt ut dels för att de av CNV lyfts fram som framstående inom naturturismbranschen, dels för att sökningen kan göras på det inhemska språket (engelska eller norska) vilket underlättar metoden väsentligt. Syftet med denna del av rapporten har varit att lyfta fram *några exempel*, och tendenser inom naturturismutbildningar utanför Sverige. Sökningarna i ett första stadium utgått från sökmotorn Google med sökord som ”adventure tourism” ”nature based tourism” ”nature guide” i kombination med ”studies” ”training” ”education” ”certificate” eller ”degree”, eller i Norges fall motsvarande sökord på norska, samt landets namn. Sökträffarna har sedan lett vidare in på andra utbildningar.

För att undersöka frågan om kompetensbehovet hos rådgivningsaktörer har en intervjuundersökning gjorts. Fem aktörer som arbetar aktivt med rådgivning och annan kompetensutveckling av aktörer inom naturturism har svarat på ett antal öppna frågor om kompetensbehovet i branschen i allmänhet och hos rådgivare i synnerhet, se bilaga 3 för intervjufrågor. Av de fem intervjuade har två besvarat frågorna via epost och tre via telefon. Två av de intervjuade aktörerna arbetar med rådgivning inom *Hushållningssällskapet*, två arbetar med kompetensutveckling inom *regionala turismorganisationer* och en är *privat företagare*. Intervjumaterialet har sedan översiktligt kategoriserats efter de teman som urskilts.

⁵ Mailkonversation med Kristoffer Jarefeldt, Framtidsutveckling (gymnasieguiden.se), 2017-11-22 och Eleonora Jevrell, Educations Media Group (gymnasium.se), 2017-11-22.

Utbildningar för blivande naturturismaktörer

Av de ämnen som Naturturismgruppen pekat ut är det främst de inom kategorin *företagskunskap* som tycks saknas i utbildningarna som gett träffar i genomsökningen. Kunskaper om företagande är också något som bland annat i intervjustudien ”Studie om naturturismens entreprenörer del 1” (Landsbygdsnätverket 2017) lyfts fram som bristande. I genomsökningen har jag identifierat sex utbildningar på universitet, högskola och folkhögskola som enligt beskrivning innehåller inslag från alla tre huvudkategorier (kommunikation, företagskunskap och fackkunskap). Ingen av utbildningarna innehåller dock alla ämnen inom kategorierna. *Digitalisering* är ett ämne som inte nämns specifikt i någon av utbildningarna, vilket skulle kunna vara ett problem. Anledningen till att jag ändå inte tagit upp digitalisering i tabellen över vilka ämnen som fattas beror på antagandet att digitala verktyg vävs in i existerande ämnen. Det är inte orimligt att anta att de mest vedertagna verktygen, och kanske till och med de som kan förväntas bli vedertagna i framtiden, är de som lärs ut. Vad gäller ämnen som till exempel marknadsföring, ekonomi, kommunikation och liknande tillhör digitala verktyg just de mest vedertagna. Då inte alla utbildningar har detaljerade kursbeskrivningar kan jag dock inte helt ha belägg för mitt antagande

Utöver digitalisering är det *ett* av gruppens prioriterade ämnen som inte nämns i någon av utbildningarnas egna beskrivningar - *personalledning*. *Språk* är det ämne som kommer på andra plats bakifrån, och nämns bara i en av de identifierade utbildningarna (turism, rekreation och service på Grimslövs Folkhögskola). Se bilaga 1 för kort beskrivning av de utbildningar som listas i tabell I.

Tabell I. Utbildningar med ämnen inom samtliga tre kategorier.

Namn	Typ av utbildning	Omfattning	Ämnen som fattas	Deltagare 2017
Högskoleprogrammet i naturguidning	Högskoleutbildning, Umeå universitet	120 hp, 2 år	Personalledning, språk, psykologi	49 sökande, 44 antagna ⁶
Naturguideutbildningen	Folkhögskoleutbildning, Tornedalens folkhögskola	Ca 1,5 år	Personalledning, språk, första hjälpen, naturvård, viltvård, lagar	Se Tillväxtverkets kartläggning ⁷ för uppgifter från tidigare år
Flugfiskeguideutbildningen	Folkhögskoleutbildning, Tornedalens folkhögskola	Ca 1 år	Personalledning, språk, första hjälpen	Se tillväxtverkets kartläggning
Fjälledarutbildningen	Folkhögskoleutbildning, Storumans folkhögskola	2 år	Personalledning, språk, marknadsföring, affärsmässighet, turismutveckling, lagar, allemansrätten	Se Tillväxtverkets kartläggning

⁶ Uhr.se

⁷ Tillväxtverkets kartläggning av ”Utbud och efterfrågan inom naturturism – en fördjupning” (Arbetsmaterial).

Friluftsliv och företagande- Höga kusten	Folkhögskoleutbildning, Örnsköldsviks folkhögskola	Ca 0,5 år	Personalledning, språk, turismutveckling, viltvård, naturvård, lagar, allemansrätten	10 deltagande ⁸
Turism, rekreation och service	Folkhögskoleutbildning, Grimslövs folkhögskola	Ca 1,5 år	Psykologi, första hjälpen, Personalledning, viltvård, naturvård, lagar, allemansrätten	19 deltagande ⁹

Utbudet av utbildningar till blivande naturturismaktörer som helt saknar ämnen inom någon av de tre identifierade kategorierna är betydligt större. På universitet och högskolor finns det gott om program på kandidat- och mastersnivå inom *turism*. Dessa program innehåller inte sällan kurser både inom kommunikationskategorin och företagarkunskap. Det som saknas där är den specifika inriktningen på naturturism och därmed ämnen inom natur- och vildmark. Också på folkhögskolenivå förekommer denna typ av allmänna turismutbildning, men det som kanske utmärker folkhögskolorna mest är det breda utbudet av naturguideutbildningar som täcker in de flesta ämnen inom natur och vildmark samt kommunikation men saknar ämnen inom **företagande** i sitt utbud. Sammanfattning av dessa utbildningar i tabell II.

Tabell II. Utbildningar som saknar ämnen inom företagande

Utbildning	Skola	Omfattning	Övrigt
Fjällguide	Åredalens folkhögskola	1 år	Lever upp till fjällsäkerhetsrådets norm för fjälledare
Bergs- & forsguide – internationell yrkesutbildning	Grimslövs folkhögskola	15 veckor	
Turism & Friluftsliv	Klarälvdalens folkhögskola	1 år	
Fjäll- och vildmarksledare	Malungs folkhögskola	1 år	
Friluftsliv – fördjupning	Malungs folkhögskola	1 termin, distans	”Kursen vänder sig till individer eller små grupper som vill få möjlighet att djupdyka

⁸ Mailkonversation med Tobias Markusson, Örnsköldsviks Folkhögskola. 2018-01-15

⁹ Telefonsamtal med Ann-Christin Nilsson, Grimslövs Folkhögskola 2018-01-17

			[...] på ett specifikt område inom friluftsliv och natur” ¹⁰
Friluftsliv – Hantverk – Ledarskap	Sjövicks folkhögskola	1-2 år	
Äventyrscoach	Hjälmareds folkhögskola	1 år	
Friluftslivsutbildning Vinterfjäll	Scouternas folkhögskola	2 kurstillfällen á 1 vecka.	

Gymnasieutbildningarna skiljer sig från högskole- och folkhögskoleutbildningar i att de har ett bredare innehåll. En total avsaknad av kurser inom företagande förekommer inte i någon av de gymnasieutbildningar som identifierats. Alla identifierade utbildningar ger kursen *entreprenörskap* som på grundläggande nivå tycks täcka in samtliga ämnen inom kategorin utom möjligen *personalledning* och *turismutveckling*. Utbildningarna inom Hotell och turismprogrammets inriktning *turism och resor* har ett ytterligare bredare utbud inom företags- och branschkunskap i och med kurserna ”Besöksnäring”, ”Marknadsföring och försäljning” och ”Reseproduktion och försäljning”. Språk, minst engelska och svenska, saknas inte heller i någon av gymnasieutbildningarna. Det ska dock poängteras att skillnaden mellan gymnasie- och högskole-/folkhögskolenivå ligger i *nivån* på kurserna. En avklarad gymnasieutbildning är intagningskrav på de allra flesta övriga utbildningar. Därför kan de högre utbildningarna sägas innehålla språk, och andra mer generella gymnasieämnen, i samma utsträckning som gymnasieutbildningarna.

Sökningen på gymnasieutbildningar har gett relevanta träffar inom fyra nationella program:

- *Naturbruksprogrammet* nuvarande utbildningar har gett 12 relevanta träffar på sökningen. Samtliga har den nationella inriktningen ”skog” och en särskild profil inom naturturism. Dock kan detta komma att ändras då Skolverket har fått i uppdrag av regeringen¹¹ att lämna förslag till en ny inriktning inom naturturism på naturbruksprogrammet.
- *Hotell och turismprogrammet* har en inriktning som heter ”turism och resor”. En sökning på inriktningen ger träff på 61 skolor, varav alla har kurser inom entreprenörskap, marknadsföring, och allmänna kurser inom turism. 12 av dem erbjuder kurser i ”naturguidning”. Två utbildningar bedöms på annat sätt ha koppling till naturturism.
- *Restaurang- och livsmedelsprogrammet* och *Barn- och fritidsprogrammet* ger en träff vardera på sökningen.

En lista med en kort beskrivning av identifierade gymnasieutbildningar finns i bilaga 2.

Det de nuvarande gymnasieutbildningarna tappar i och med sin bredd, är kanske spetskunskapen. De, och i synnerhet då hotell- och turismprogrammets inriktningar, saknar en del av den specifika utbildningen i natur och friluftsliv. En utbildningsföljd som skulle kunna förse den blivande naturturismaktören med en näst intill komplett kompetens är därför en gymnasieutbildning inom hotell- och turism, som ger den mer breda turismkunskapen, som sedan följs av en mer nischad naturturismutbildning på högskole- eller

¹⁰ www.malungsfolkhogskola.se/

¹¹ Utbildningsdepartementet. *Regleringsbrev för budgetåret 2017 anseende Statens skolverk*. Regeringsbeslut.

folkhögskolenivå. Hur en ny nationell inriktning inom naturturism kan komma att utformas återstår att se. Kanske kan den utbildningen i större utsträckning utformas så att den kombinerar bred turismkunskap med den mer nischade naturturismkunskapen.

Genomsökningen av **YH-utbildningar** inom naturturism gav ingen relevant träff. Inom YH ansöker utbildningsanordnare om, och beviljas, finansiering för ett begränsat antal så kallade ”omgångar”. De nya utbildningar som beviljas finansiering under denna ansökningsperiod lanseras under våren och kan komma att börja gå HT 2018¹². Det finns alltså inga YH-utbildningar inom naturturism att *ansöka till* just nu. Två utbildningar med relevans för naturturism är dock pågående¹³, och det kan inte uteslutas att dessa har ansökt om och beviljas finansiering för nya ”omgångar” under denna ansökningsperiod. Dessa två är *Vildmarks- och äventyrsguide* på Campus Åre och *Fiske- och jaktguide* på Forshagaakademien. Beskrivningen av dessa två pågående YH-utbildningar tyder på att innehållet täcker samtliga av de tre prioriterade kategorierna.

Utbildningar för aktiva naturturismaktörer

Att det finns ett stort behov av kompetenser inom den kategori företagskunskap hos aktörer inom naturturism är något som framkommer i Landsbygdsnätverkets ”studie om naturturismens entreprenörer del 1” (Landsbygdsnätverket 2017), ”Förstudie till behovsanalys över naturturismutbildningar” (Landsbygdsnätverket 2016) samt denna studies intervjuundersökning med naturturismrådgivare. För den aktiva naturturismaktören som vill utveckla sin kompetens inom dessa områden finns, förutom ett gott utbud av fristående kurser på universitets- och högskolenivå, en hel del studieförbund och privata aktörer som erbjuder kvällskurser i ekonomi (bokföring mm). Studieförbundet erbjuder till exempel kurser i bokföring på distans. Även kurser i särskilda mjukvaruprogram (såsom Adobe Photoshop etc) som kan vara av intresse för den som vill utveckla sin digitala marknadsföring finns det relativt gott om. Vad gäller mer allmänna kurser i (digital) marknadsföring finns ett antal aktörer som erbjuder kurser på distans. Nämnas kan till exempel Xpektums kurser i marknadsföring, Avenue som erbjuder kurser med stort digitalt fokus, samt Folkuniversitetet Malmö och Lund som erbjuder distanskursen ”Marknadsföring i sociala medier”.

För naturturismaktörer på alla nivåer erbjuder Adventure Travel Trade Association (ATTA) onlinekurser (på engelska) som alla rör företagsutveckling inom naturturismbranschen:

- Content marketing strategy for adventurous brands
- Adventure travel business management for ground suppliers
- Marketing strategies for adventure travel tour companies

Organisationen erbjuder även kurser inom till exempel interpretation¹⁴ och säkerhet för naturturismguider.

Den regionala turismorganisationen Swedish Lapland Visitor Boards erbjuder utbildningsprogrammet *Arctic Spirit in Swedish Lapland (ASSL)* för turismföretagare i regionen. Programmet består av nio olika moduler med fokus på affärsutveckling inom branschen som samtliga kan läsas var för sig. Deltagarna får också personlig coaching av en av projektmedarbetarna. Läs mer:

<http://www.swedishlaplandvisitorsboard.com/blog/2015/11/20/arctic-spirit-in-swedish-lapland/>

Personalledning är det av naturturismgruppens prioriterade ämnen som inte förekommer i någon av de utbildningar som identifierats i denna studie. För den nuvarande, eller blivande, naturturismaktören som behöver utveckla sin kompetens inom detta ämne finns det ett relativt brett utbud av kurser på

¹² Mailkonversation med Peter Gates, Myndigheten för yrkeshögskolan 2017-11-22

¹³ Ibid. Samt TVV:s kartläggning.

¹⁴ Se CNV:s definition av ”interpretation” <https://www.slu.se/centrumbildningar-och-projekt/centrum-for-naturvagledning/naturvagledning/definition/>

universitetsnivå. Särskilt kan nämnas Högskolan i Kristianstad som erbjuder kurser på distans inom HR (Human Resources). Detta kan vara ett alternativ för naturturismföretagaren som expanderar och behöver utveckla sina personalledningskunskaper.

Språk är ytterligare ett ämne som saknas i många av de identifierade utbildningarna. Utbudet av generella språkkurser på alla nivåer är mycket stort. Många studieförbund och privata aktörer erbjuder språkkurser på kvällstid, men det finns också möjlighet att studera språk på universitet och högskola. Särskilt kan Linnéuniversitetets kurs *Tyska med inriktning mot turistbranschen* nämnas.

För naturturismföretagaren som vill fördjupa sin kompetens i **kommunikation, pedagogik och guidning** finns det först och främst gott om allmänna utbildningar inom dessa ämnen på alla nivåer. För kurser som fokuserar på kommunikation kopplat till just natur och turism kan särskilt tre nämnas.

Naturvägledning för yrkesverksamma 3 hp. Sveriges Lantbruksuniversitet, Uppsala:

En distanskurs med två träffar som hålls av Centrum för Naturvägledning (CNV). En fördjupning i naturvägledning för den redan yrkesverksamme.

Friluftspedagogik för vuxna, 15 hp Linköpings universitet

Vänder sig till personer som i sitt arbete eller på sin fritid leder friluftaktiviteter för unga/vuxna.

Undervisningen genomförs vid ca sex endagstillfällen fördelade över två terminer.

Natur, kultur och utomhuspedagogik i svenska fjällen I - 10 hp. Högskolan i Kristianstad

En nätbaserad kurs som behandlar natur- och kulturlandskapsutvecklingen utifrån en utomhus- och miljöpedagogisk synvinkel.

CNV erbjuder också, förutom kursen i ”Naturvägledning för yrkesverksamma”, även workshops och andra evenemang på temat naturvägledning och interpretation. På deras hemsida finns också en lista med ytterligare aktörer som erbjuder kompetensutveckling till naturturismaktörer.

Exempel utanför Sverige

Norge

Norges utbud av utbildningar inom naturturism på **universitets- och högskolenivå** ter sig efter en översiktlig genomsökning vara betydligt större än i Sverige. I dessa utbildningar, på kandidat- och mastersnivå, tycks också entreprenörskaps- och turismutvecklingsperspektivet vara mer etablerad än i de svenska naturturismutbildningarna. Även de mer allmänna turismutbildningarna på norska högskolor tycks ha en viss relevans för naturturismaktörer då ämnen som berör natur och naturguidning ofta ingår i större utsträckning än i svenska motsvarande utbildningar.

Ett axplock av universitet som erbjuder program i naturturism är: Høgskulen på Vestlandet, Norges Arktiske Universitet, Norges Miljø- og biovitenskapelige universitet, Høgskulen i Volda, Høgskolen i innlandet, Høgskolen i sørøst-Norge.

Fagskoleutdanning är ett utbildningssystem som påminner om våra YH-utbildningar. Bland denna typ av utbildningar har jag dock inte funnit relevanta utbildningar inom naturturism.

Skottland

I Skottland ter sig utbudet av utbildningar inom naturturism på universitets- och högskolenivå vara begränsat, och jag har svårt att finna utbildningar som innehåller ämnen inom alla de tre prioriterade kategorierna. Något som är värt att lyfta är dock att här finns, liksom i de övriga engelskspråkiga länder som beskrivs nedan, en utbildningstrappa av en typ av yrkesutbildningar som kan bygga på varandra. ”Certificate” är den mest basala utbildningen som kan byggas på med ett ”diploma” eller ”bachelor”. Mer om hur den här typen av utbildningstrappa kan appliceras på naturturismutbildningar i beskrivningen av Kanadas utbildningar.

Plattformen ”Wild Scotland¹⁵” som drivs av Scottish Wildlife & Adventure Tourism Association, erbjuder stöd och rådgivning till aktiva naturturismaktörer. På Wild Scotlands hemsida finns dessutom en tydlig guide till rådgivningsaktörer och andra möjligheter till fortbildning inom olika områden såsom ”generell företagsrådgivning”, ”förstå din kund” eller ”sociala medier”.

Kanada:

I Kanada tycks utbudet av relevanta utbildningar på universitet och college vara stort. Särskilt kan nämnas Canadian Tourism College som i första hand erbjuder kurser inom turism och ”business”. Här finns till exempel utbildningarna ”Adventure Tourism diploma” och ”Adventure tourism business diploma”. Att utbildningarna ges på en institution med stort fokus på business kan antas bidra till att ämnen kopplade till företagande på ett naturligt sätt integreras i utbildningen.

Thompson Rivers University är ett exempel på en institution som erbjuder specifika naturguidecertifieringar. Här finns också en mer allmän utbildning som ”adventure guide”. Här, liksom i övriga beskrivna engelskspråkiga länder, är systemet uppbyggt så att utbildningen kan byggas på. ”Certificate” som ger en basal guideutbildning inriktad på den praktiska kunskapen kan utvecklas med ”Diploma” där kunskaperna byggs på med mer teoretiska ämnen inom branschkunskap och turismutveckling. På samma universitet finns också en kandidatutbildning inom ”tourism management” där man kan tillgodogöra sig utbildningen som naturguide.

Ett axplock av institutioner som erbjuder relevanta utbildningar i Kanada: Mount Royal University, Westcoast Adventure College, Vancouver Island University och Lakehead University.

Nya Zeeland

Nya Zeelands motsvarighet till college erbjuder naturturismutbildningar inom samma typ av betygstrappa som beskrivs i Kanada. På universitetsnivå finner jag i min genomsökning främst allmänna turism- och businessutbildningar som inte riktar sig direkt mot naturturism. De så kallade instituten (liksom YH-utbildningar i Sverige) erbjuder dock ett större utbud, där företagskunskap byggs på ju mer avancerad naturturismutbildningen blir men som också föreslås som valbara kurser redan på de lägre nivåerna. Nelson Marlborough Institute of Technology och Toi Ohomai Institute of Technology är exempel på skolor som erbjuder denna typ av utbildningar.

Australien

Utbudet och utbildningssystemen i Australien och Nya Zeeland tycks påminna om varandra. Också här tycks universitetsutbildningarna snarare rikta sig mot mer allmänna turismkunskaper medan de mer specificerade och praktiska naturturismutbildningarna erbjuds på utbildningar som påminner om de svenska YH-utbildningarna. Utbildningstrappan är densamma som i ovan nämna länder.

Kompetensbehov hos rådgivningsaktörer

Denna del av undersökningen fokuserar på rådgivningsaktörers egna upplevelser av kompetensbehovet i sin egen bransch och i naturturismbranschen i stort. Intervjuundersökningen är inte en kvantitativ undersökning och bör inte generaliseras i för hög grad. Dock kan studien ge en fingervisning om

¹⁵ www.wild-scotland.org.uk

rådgivningsaktörers upplevelse av sin bransch, i synnerhet eftersom intervjuvaren varit relativt samstämmiga.

Företagskunskap

Fyra av fem rådgivningsaktörer berättar att de själva har erfarenhet av att driva företag. Just *erfarenhet* av företagande, och gärna den specifika branschen, i bästa fall till och med på ett särskilt geografiskt område, är en av de främsta kompetenser som tas upp som viktiga i samtliga av mina intervjuer. En av orsakerna som lyfts är möjligheten att legitimera sig hos sin målgrupp. Det påpekas att det finns ett värde i att kunna visa på att man själv ”varit där”. Det framgår till exempel i flöjande två citat:

”Jag har ibland fått uppdrag att hålla i en process och anlita coacher och rådgivare i den. Då vill ju jag att det ska vara folk som inte bara är experter på turism, har forskat på det och pluggat på det. Utan jag vill att det ska vara turistföretagare som fortfarande jobbar inom branschen.”

”Man måste kunna visa att man har koll på branschen, erfarenhet av den. Annars får man inte förtroende. De fattar direkt – ’den här snubben har inte varit med’. Djup branschkunskap är A och O!”

Tillgång till nätverk i branschen är ytterligare en orsak till att erfarenhet av att driva eget företag lyfts som viktigt. Vidare förväntas företagarefarenhet självfallet innebära kunskaper i hur man praktiskt gör när man driver företag. Detta innebär, enligt min tolkning, att man efterfrågar rådgivare som har kunskaper och erfarenheter inom samtliga av Naturturismgruppens prioriterade ämnen i kategorin företagskunskap.

Kommunikation

”Coaching”, ”processledning” eller ”pedagogik” är det område som rådgivningsaktörerna lyfter, i den mån de lyfter *något*, som något de behöver utveckla mer kompetenser inom. En processledarutbildning hos organisationen *Kurbits* (www.kurbits.org), tas upp som ett gott exempel på kompetensutveckling inom detta område och som skulle kunna vidareutvecklas.

”Man skulle kunna göra någon form av akademi för den här typen. Där man tränas inom coaching, vad man ska ha för nätverk osv... Det skulle kunna vara en tredagarsutbildning eller liknande”

Inom kommunikationskategorin ingår också vad som några av intervjupersonerna benämnt ”social kompetens” – en egenskap som beskrivs som något man inte riktigt kan sätta fingret på och som man med största sannolikhet inte kan utbilda sig till. ”Energi” och ”möjligheten att entusiasmera” är liknande sådana egenskaper som lyfts i intervjustudien. Det framgår alltså att man, utöver en viss inriktning på erfarenheter och utbildning, efterfrågar en viss typ av personlighet till rådgivningsbranschen.

Kombinationen

Ingen av de intervjuade aktörerna tycks ha uppfattningen att enbart utbildning kan skapa en god rådgivningsaktör. *Erfarenhet* av företagande i allmänhet och den specifika branschen i synnerhet lyfts som så vital att utbildning inom dessa områden (ekonomi, marknadsföring, paketering, naturvägledning etc.) inte tycks ha så stor betydelse för vad dessa aktörer anser göra en ”god naturturismrådgivare”. Sådär svarar en av intervjupersonerna på frågan om vad hen skulle efterfråga vid eventuell nyrekrytering av personal till rådgivningstjänster:

”Jag skulle nog gå på någon som hade varit tidigare företagare. Och snarare klä på dem de andra kompetenserna som krävs.”

Denna syn på *erfarenhet* som en grundförutsättning - att branschkunskap och företagarkunskap är något som man inte kan kompetensutveckla sig fram till - återkommer i flera av intervjuerna. Kommunikation:

”coachning” och ”pedagogik” är däremot kompetenser som framställs som något som man kan, och bör, utbilda mer inom. Eller som det beskrivs i citatet ovan: en kompetens man kan ”klä på” de övriga erfarenheterna.

Branscherfarenhet och kunskaper i coachning och pedagogik är kompetenser som det var för sig inte nödvändigtvis lider någon brist på. Problemet ligger kanske snarare i, som några av intervjupersonerna uttrycker det, en brist på just *kombinationen* av dessa kompetenser. Därför kan man tänka sig att en vidare utveckling av kompetensutvecklingsmöjligheterna för rådgivningsaktörer bör fokusera på att identifiera före detta eller nuvarande naturturismföretagare som vill dela med sig av sina erfarenheter, och erbjuda dem vidareutbildning inom just den kommunikativa och pedagogiska biten. Sådär föreslår en av rådgivningsaktörerna en lösning på problemet:

”Problemet tror jag är att många naturturismföretagare... De har lyckats, men de allra flesta som är bra kanske inte är bra på att berätta om det. [...] Man skulle kunna ha någon slags databas av vilka som finns att anlita – och de skulle man kunna kompetensutveckla genom coachutbildning eller processledarutbildningar”.

Sammanfattning och slutsatser

Genomsökningen av utbildningar för blivande naturturismaktörer har visat att utbudet av utbildningar som innehåller de ämnen som Naturturismgruppen har prioriterat är litet. Ingen utbildning som innehåller alla prioriterade ämnen har identifierats. På universitets- högskole- och folkhögskolenivå har sex utbildningar som täcker in ämnen inom alla tre huvudkategorier identifierats. Ämnen inom *företagskunskap* saknas ofta i utbildningar som är inriktade direkt på naturturism, särskilt på folkhögskolenivå. På universitetsnivå är utbudet av generella turismutbildningar relativt stort, men här är det ett fokus på just *natur* och naturturismnäringens särskilda förutsättningar som saknas. Gymnasieskolorna är de som erbjuder de bredaste naturturismutbildningarna, och här saknas sällan ämnen inom *företagskunskap* helt. Dock kan antas att gymnasieutbildningarna saknar den möjlighet till fördjupning som utbildningar på högre nivå kan erbjuda. Att det pågår ett arbete med att utforma en ny inriktning på naturturism inom naturbruksprogrammet är hoppfullt. Det faktum att inriktningen ska ligga under naturbruksprogrammet och inte till exempel hotell- och turismprogrammet ger dock en hint om att fokus i utbildningen kommer ligga på natur och vildmark vilket delvis går emot tidigare studier som visar att det är främst inom andra ämnen som det finns kompetensluckor.

Möjligheten till kompetensutveckling för aktiva naturturismföretagare tycks i teorin inte vara begränsad. Genomsökningen har visat att utbildningsutbudet inom de prioriterade ämnena var för sig är relativt stort på universitet, studieförbund och andra utbildningsaktörer. Det ska dock understrykas att för att företagaren ska kunna ta del av detta utbud krävs först och främst att hen själv kan identifiera ett behov av kompetensutveckling inom just dessa ämnen. Vidare krävs att denna ska ha resurser (tid) till att orientera sig bland utbudet av olika utbildningar. Sist krävs att företagaren ska ha förmågan att applicera kunskapen som inhämtats under utbildningen, som ofta inte riktar sig direkt till målgruppen *naturturismföretagare*, på sin egen verksamhet. Man kan därför anta att det finns ett visst behov av hjälp med paketering av utbildningar som kan ha relevans för naturturismföretagare. Jag har i denna kartläggning visat på några exempel på utbildningspaket och kurser inom företagsutveckling och naturvägledning som riktar sig direkt till aktiva naturturismaktörer.

Utblicken på naturturismutbildningar i andra länder har visat att de utvalda länderna erbjuder ett större utbud av naturturismutbildningar på universitets- och högskolenivå. I till exempel Norges fall tycks entreprenörskap och det mer strategiska perspektivet på naturturismbranschen ha en mer naturlig plats i dessa naturturismutbildningar. Även Nya Zeeland, Australien, Kanada och Skottland erbjuder utbildningar

på universitets- och högskolenivå, men utbudet är också relativt stort på ”college”. Ett system för en utbildningstrappa där utbildningarna kan bygga på varandra kan tas upp som ett gott exempel. Ett ”certificate” kan innehålla utbildning för grundläggande guide- och naturkunskaper som sedan kan byggas på med ”diploma” eller i vissa fall ”bachelor” (kandidat) där den bredare branschkunskapen, entreprenörskap och strategiska turismutvecklingen byggs på för varje nivå.

Undersökningen av kompetensbehovet hos rådgivningsaktörer har visat att den kompetens som de intervjuade aktörerna prioriterar högst är *bransch erfarenhet*. Eftersom just erfarenhet är något som tycks efterfrågas i så stor grad kan man anta att detta sällan är något som saknas hos rådgivande aktörer. Behovet av kompetensutveckling som lyfts fram i intervjuerna handlar snarare om att kompetensutveckla före detta och nuvarande naturturismföretagare inom **processledning och coaching** för att möjliggöra att dessa på ett fruktbart sätt kan använda sina erfarenheter till att hjälpa andra.

Bilaga 1 Kort beskrivning av universitets- högskole- och folkhögskoleutbildningar med ämnen inom samtliga kategorier

Högskoleprogrammet i naturguidning, 120 högskolepoäng (2 år) Umeå universitet.

Högskoleprogrammet i naturguidning är en tvåårig högskoleutbildning som ges i Kiruna. Programmets kurser bedöms täcka in alla prioriterade ämnen utom **språk, psykologi** och **personalledning**. Dock är programmets innehåll inte jämt fördelat över de tre kategorierna; man kan urskilja ett fokus på ämnen inom kategorin ”natur och vildmark”.

Läs mer om utbildningen: <https://www.umu.se/utbildning/program/hogskoleprogrammet-i-naturguidning/>

Naturguideutbildningen, Tornedalens folkhögskola cirka 1,5 år.

Denna utbildning innehåller kurserna ”ledarskap” ”turismkunskap” ”entreprenörskap”; friluftsliv och friluftssäkerhet”, ”aktivitetsturism” ”certifieringskurser” ”naturkunskap” ”kommersiell matlagning” och ”företagsförlagd yrkespraktik”. Utifrån beskrivning av dessa ämnen kan sex av de prioriterade ämnena sägas saknas: *första hjälpen, språk, personalledning, viltvård, naturvård, och lagar*.

Läs mer om utbildningen: <http://tornedalen.se/naturguideutbildningen/>

Flugfiskeguideutbildningen, Tornedalens folkhögskola cirka 1 år

Utbildningens kurser är ”ledarskap” ”turismkunskap” ”entreprenörskap”; friluftsliv och friluftssäkerhet”, ”praktiskt flugfiske”, ”kast och utrustningsteknik”, ”limnologi, fiskekologi, fiskbiologi”, ”entomologi och flugbindning”, ”fisketillsyn”, ”kommersiell matlagning” och ”yrkespraktik på företag”.

Denna utbildning liknar till stor del naturguideutbildningen på samma folkhögskola. Utbildningen är dock ett halvår kortare och större andel av tiden läggs på naturvetenskapliga/facktekniska bitar som kan kopplas till fisk och fiske. Denna berör till skillnad från naturguideutbildningen dock både *viltvård* (i form av fiskevård) och *lagar* kopplade till fiske. Därför saknas enbart fyra ämnen i beskrivningen av utbildningen: *Första hjälpen, språk, personalledning* och *naturvård*.

Läs mer om utbildningen: <http://tornedalen.se/flugfiskeguide/>

Fjälledarutbildningen, Storumans folkhögskola cirka 2 år.

Denna utbildning är den enda hittills som godkänts för att diplomera enligt *nationell norm för utbildning av naturguider*¹⁶. Utbildningen innehåller enligt beskrivningen inslag från samtliga tre kategorier. Dock täcks företagarkategorin in under endast två veckor ”företagskunskap”. Vad som ingår i den kursen framgår inte, men man kan anta att där finns ett fokus på ekonomiska och juridiska frågor kopplade till företagande.

Läs mer om utbildningen: <https://www.fjalledare.nu/>

Friluftsliv och företagande - Höga kusten, Örnsköldsviks folkhögskola cirka 0,5 år

Utbildningens hemsida presenterar ingen detaljerad kursplan. Därför är det svårt att bedöma i vilken mån de prioriterade ämnena berörs. Dock kan vi dra slutsatsen att samtliga av de tre övergripande kategorierna berörs, utifrån denna beskrivning:

”Under utbildningen läser du: Friluftsliv, pedagogik, marknadsföring, entreprenörskap, beteendevetenskap, ledarskap,

¹⁶ Enligt <https://www.slu.se/centrumbildningar-och-projekt/centrum-for-naturvagledning/naturvagledning/verktyg/guidning/norm-for-utbildning-av-naturguider/>

Normen finns här: <https://www.slu.se/globalassets/ew/org/centrb/cnv/naturvagledning/metoder-och-verktyg/guidning/utbildningsnormen/nationell-norm-for-utbildning-av-naturguider---reviderad-version-160603.pdf>

naturgastronomi och natur/ kultur/ mat med lokal förankring. Utöver det blir du utbildad i guidning, hjärt- och lungräddning med hjärtstartare samt eget företagande. Studieresor sker till olika destinationer inom Höga Kusten.”

Omfattningen på denna utbildning är mindre och den verkar rikta sig till personer som inte nödvändigtvis har stor vana av friluftsliv.

Läs mer om utbildningen: <https://www.lvn.se/Folkhogskolor/Ornskoldsviks-folkhogskola/Vara-kurser/Langa-kurser/friluftsliv--foretagande---hoga-kusten/>

Turism, rekreation och service, Grimslövs folkhögskola 1,5 år

Denna utbildning är en mer allmän turismutbildning som ändå innehåller en del om natur- och äventyrsturism. Utifrån innehållsbeskrivningen nedan görs bedömningen att utbildningen berör samtliga tre övergripande kategorier. Denna utbildning är också den enda av de sex identifierade utbildningarna som innehåller kurs i *språk*. Det är dock svårare att uttala sig mer detaljerat om innehållet. Ett antagande är att det saknas en del bitar gällande det naturvetenskapliga. Läs mer om utbildningen:

<http://grimslovsfolkhogskola.se/sarskildakurser/turism-rekreation-service/>

Bilaga 2 Identifierade gymnasieutbildningar

Naturbruksprogrammet inriktning skog

Samtliga utbildningar inom naturbruksprogrammet med inriktning skog innehåller dessa kurser.

Engelska 5 100p
Historia 1 50p
Idrott & Hälsa 1 100p
Matematik 1 100p
Religion 1 50p
Samhällskunskap 1 50p
Svenska 1 100p
Naturkunskap 1 50p
Biologi 1 100p
Entreprenörskap 100p
Naturbruk 200p
Biologi (Markens och växternas biologi) 100p
Motor- och röjsågs motorsåg 1 100p
Mångbruk av skog 100p

Inom Naturbruksprogrammets inriktning Skog har 12 så kallade ”profiler” med relevans för naturturism identifierats. 9 av dem har en fullständig kursplan tillgänglig på utbildningens hemsida – de kurser som är särskilda för deras profiler presenteras nedan. I samtliga av profilerna ingår kursen ”naturguidning 1” och i alla utom Forshagaakademins profil *Viltvård* ingår även ”naturguidning 2”. Kurserna ”aktivitetsledarskap” och ”aktiviteter och upplevelser” går att hitta i nästan samtliga av kurserna. Av detta drar jag slutsatsen att samtliga av de tre prioriterade kategorierna täcks in i dessa profiler:

Profil: Äventyrsturism. Forshagaakademien.

Naturguidning 1 100p
Naturguidning 2 200p
Aktivitetsledarskap 1 100p
Aktivitetsledarskap 2 100p
Servicekunskap 100p
Aktiviteter och upplevelser 100p
Entreprenörskap och företagande 100p
Besöksnäringen 100 p

Profil: Sportfiske. Forshagaakademien.

Biologi 2 100p
Entreprenörskap och företagande 100p
Handel-specialisering 100p
Moderna språk 100p
Naturguidning 1 100p
Naturguidning 2 200p
Fiske och Vattenvård 1 100p
Fiske och vattenvård 2 200p

Besöksnäringen 100p
Matlagning 1 100p

Profil: Viltvård. Forshagaakademin.

Jakt och viltvård 1 100p
Jakt och viltvård 2 200p
Jakt och viltvård- specialisering 100p
Hundkunskap 100p
Terrängtransporter 100p
Naturguidning 1 100p
Aktiviteter och upplevelser 100p
Servicekunskap 100p

Profil: Äventyr. Dille gård naturbruksgymnasium

Naturguidning 1 100p
Naturguidning 2 200p
Besöksnäringen 100p
Aktivitetsledarskap 100p
Aktiviteter och upplevelser 100p
Kommunikation 100p
Fiske och vattenvård 100p

Profil: Jakt & skog. Dille gård naturbruksgymnasium

Jakt och viltvård 1 100p
Jakt och viltvård 2 200p
Fiske och vattenvård 1 100p
Hundkunskap 1 100p
Skogsskötsel 1 100p
Naturguidning 1 100p
Naturguidning 2 200p

Profil: Naturguide. Naturbruksskolan Svenljunga.

Naturguidning 1 100p
Naturguidning 2 200p
Aktivitetsledarskap 1 100p
Kommunikation 100p
Aktivitetsledarskap 2 100p
Aktiviteter och upplevelser 100p

Profil: Natur & Äventyr, Ryssbygymnasiet

Naturguidning 1 100p
Naturguidning 2 200p
Aktiviteter och upplevelser 100p
Aktivitetsledarskap 1 100p
Aktivitetsledarskap 2 100p
Aktivitetsledarskap 3 100p
Besöksnäringen 100p
Kommunikation 100p

Profil: Äventyrsturism. Kvinnerstagymnasiet

Naturguidning 1 100 p
Aktivitetsledarskap 100 p
Servicekunskap 100 p
Aktiviteter och upplevelser 100 p
Entreprenörskap och företagande 100 p
Besöksnäringen 100 p
Naturguidning 2 200 p
Värdskap på resmålet 100 p

Profil: Natur och äventyr, Realgymnasiet (finns på flera orter)

Aktiviteter och upplevelser 100 p
Aktivitetsledarskap 1 100 p
Aktivitetsledarskap 2 100 p
Kommunikation 100 p
Naturguidning 1 100 p
Naturguidning 2 100 p
Svenska 2 eller Servicekunskap 100 p
Matematik 2 eller Aktivitetsledarskap 100 p

Hotell och turismprogrammet inriktning turism och resor

Denna inriktning finns på 61 olika gymnasium i Sverige. Samtliga av utbildningarna inom inriktningen har dessa ämnen:

Engelska 6 100
Entreprenörskap 100
Logi 100
Konferens och evenemang 100
Service och bemötande 1 100
Besöksnäringen 100
Resmål och resvägar 100
Aktiviteter och upplevelser 100
Hållbar turism 100
Marknadsföring och försäljning 100
Reseproduktion och försäljning 100

De kan därmed i någon mån sägas täcka in både företagarkategorin och kommunikationskategorin. Några skolor som erbjuder utbildningen håller kursen ”naturguidning” (1 eller 1&2) och kan därmed i större utsträckning täcka in naturkategorin. Dessa skolor är:

Naturguidning 1 och 2, 300p: Vägga gymnasieskola, Hjalmar Lundbomsskolan – Lapplandsgymnasiet, Utsikten, Scandinavian School of Civics and Tourism

Naturguidning 1, 100 p:

Jämtlands gymnasium, Alléskolan (kursen ”kan komma att erbjudas”), Almåsgymnasiet, Aniaragymnasiet, Nyköping strand utbildningscenter, Liljaskolan, St Eskils gymnasium, Tanums gymnasium, Virginska gymnasiet

Barn och fritid - fritid och hälsa, profil: Fjällturism. Vansbro utbildningscenter

Denna utbildning marknadsför sig som en renodlad naturturismutbildning. Vid granskning av kursplanen finns dock varken kurser inom naturguidning eller aktivitetsledarskap. Dock innehåller den kursen ”Fritids- och friskvårdsverksamheter” vilken kan ha relevans inom naturturism.

Programblad finns att läsa här: http://www.vuc.se/pdf/VUC_programblad_BF.pdf

Restaurang- och livsmedelsprogrammet inriktning kök och servering – särskild variant ”Kock”

Detta gymnasieprogram har ett fokus på mat och matlagning men innehåller både naturguidning 1 och 2 samt en hel del andra kurser med relevans. Se kursinnehåll nedan. Utbildningen har dock ingen kurs som kopplar till entreprenörskap. Dessutom har programmet inget fokus på natur och naturkunskap förutom just inom naturguidekurserna.

Hygienkunskap 100 p
Livsmedels- och näringskunskap 100 p
Måltids- och branschkunskap 100 p
Service och bemötande 100 p
Mat och dryck i kombination 100 p
Matlagning 1 100 p
Serveringskunskap 100 p
Naturguidning 1 100 p
Naturguidning 2 200 p
Aktiviteter och upplevelser 100 p
Besöksnäringen 100 p
Matlagning 2 200 p
Matlagning 3 200 p

Övriga potentiellt relevanta gymnasieutbildningar:

Fjällgymnasiet.

Fjällgymnasiet erbjuder profilen ”Vildmark” inom både Barn och fritidsprogrammet och Hotell och turistprogrammet. Ingen kursplan finns tillgänglig och därför är det svårt att bedöma innehållet. Enligt beskrivningen av båda programmen kan de dock vara relevanta.

Bilaga 3 Intervjufrågor till rådgivare inom naturturism

Kartläggning av kompetens- och utbildningsbehov hos naturturismföretagare och rådgivare.

1. Erbjuder ni rådgivning/annan typ av kompetensutvecklingstjänster till naturturismföretagare?
Hur ser dessa tjänster ut, och till vilka riktar ni er mer specifikt?
2. Hur upplever du att kompetensen ser ut bland naturturismföretagare?
3. Upplever du att det är vanligt att naturturismföretagare saknar kunskaper inom några särskilda ämnen som du bedömer vara viktiga? Vilka ämnen i så fall?
4. Vilken kompetens och utbildningsbakgrund har du eller dina eventuella kollegor som arbetar med denna typ av rådgivning? (Har ni till exempel en bakgrund inom företagsekonomi, entreprenörskap, natur- och viltvård, kommunikation etc...?)
5. Upplever du att ni som rådgivare behöver utveckla mer kompetens inom några särskilda ämnen för att kunna erbjuda bästa möjliga rådgivning till naturturismaktörer? Inom vilka ämnen i så fall?
6. Hur kompetensutvecklar ni er själva? Hur kan man utbilda bra rådgivare?
7. Om ni skulle behöva rekrytera ny personal till den här typen av rådgivningstjänster, vilken typ av kompetens och utbildningsbakgrund skulle ni då efterfråga?
8. Har du någon uppfattning om det skulle vara svårt eller lätt att få tag på personal med den kompetensen?
9. Är det något annat du vill framföra gällande behovet av utbildning i naturturismbranschen?